

Ulvetider i 1600-tallets Vestjylland

Gammeltoft, Peder

Published in:
Opdatering

Publication date:
2017

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Document license:
[Ikke-specificeret](#)

Citation for published version (APA):
Gammeltoft, P. (2017). Ulvetider i 1600-tallets Vestjylland. *Opdatering*, 2016, 37-44.

Ulvetider i 1600-tallets Vestjylland

Af Peder Gammeltoft

Der findes mange historier om ulve og deres hærgen i hele Vesteuropa. Vi kender nok alle billedet på den ultimative frygt: Sibirisk snevinter ved nattetide, alene på en slæde med hylende ulve og deres glødende øjne i det fjerne. Natten er tyk af fare og stressniveauet er højt... Ja, ja, men nu er vi altså i Danmark, og dels er der nærmest ingen vinter med sne, og dels har der ikke været ulve her siden 1813, altså i over 200 år.¹ Indtil nu. I 2009 begyndte de første ulveobservationer at forekomme, men det var først i 2012, at den første ulv i næsten 200 år med sikkerhed blev identificeret. Den blev først observeret i Thy i efteråret 2012,² og kort tid efter, hen ad slutningen af november, blev den fundet død.³ Den efterfølgende obduktion slog endegyldigt fast, at der var tale om en ulv.⁴ Fundet beviste ulvens tilbagevenden til Danmark.

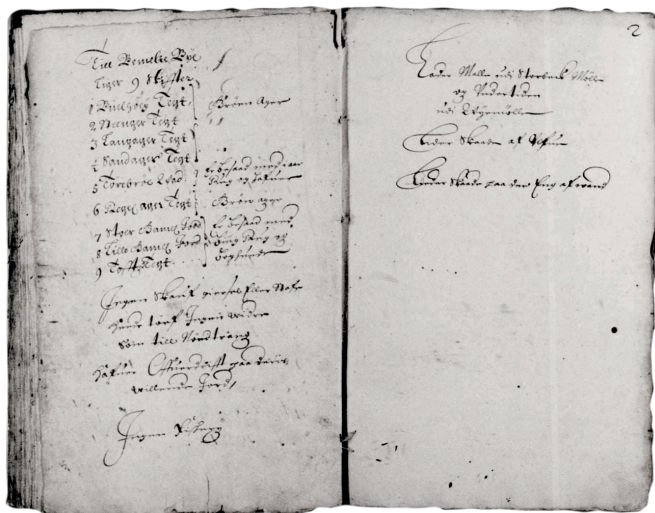
Ulven er her

Men hvor kommer ulvene pludselig fra? Ulven fandtes tidligere på næsten hele den nordlige halvkugle. I dag er ulvens leveområder primært i et bælte fra Vesteuropa, via Sibirien over Alaska til Canada og Nordgrønland. DNA-undersøgelser peger på, at der er tale om ulve fra de tyskpolske bestande, der er indvandret til Danmark. I Tyskland alene anslås det, at der i 2016 var omkring 40 flokke eller ulvepar,⁵ dvs. mellem 200 og 400 dyr. Man mener, at de fleste ulve, der er påvist i Danmark, er såkaldte strejffere, og de er i hovedsagen observeret i de større skove og heder i Vest- og Midtjylland. Normalt er ulven et flokdyr, der

lever i familieflokke, hvor kun flokkens førerpar får unger, typisk 5-6 hvalpe pr. kuld.

Vores frygt for ulven baserer sig på, at den er vores eneste store rovdyr, der kan tage større vildt – i særdeleshed klovbærende vildt som krondyr, rådyr og vildsvin. Vores husdyr kan den også tage – og endda os selv. På grund af de mange vedvarende ulveobservationer tyder det på, at ulven er ved at slå sig ned i flere områder i Jylland. Hvor

Markbogen 1683, bog nummer 749: Åsted by i Kvong sogn.

mange, der er, og om de er bofaste, er der ingen, der ved. Men så længe der er føde, vil ulvene i princippet kunne leve her, og i Jylland er der pæne fødemuligheder. Ifølge forskere, vil der være mad til omtrent 100 ulve i Danmark, selv om det tal nok aldrig kommer at opnås.

Hvordan finder vi ulven i kilderne?

Hvad der var af ulve i Danmark inden udryddelsen i begyndelsen af 1800-tallet, kommer vi aldrig til at vide. Faktisk ved vi ganske lidt om, hvor mange ulve, der var, og hvor de især befandt sig. I forbindelse med forberedelserne til Ringkøbing-Skjern Museums sommerudstilling på Bundsbæk Mølle 2016 *Ulvetider* blev jeg spurgt, om man kunne finde spor efter ulve i vore stednavne. Det kan man i og for sig – de danske stednavne beskriver stort set altid menneskets opfattelse af et sted, så hvis man har ment, at ulve havde noget at gøre med en bestemt lokalitet, så var det et navngivningsmotiv på højde med alt andet.

Men faktisk mente jeg, at der var en hidtil overset kilde til belysningen af ulven og dens væresteder, som man kunne udnytte i tillæg til kilder som stednavne og folkesagn.

Klager over ulve i Markbogen 1683

I 1681-83 lod Christian 5. enhver gårds agerjord i kongeriget (dvs. det nuværende Danmark nord for kongeåen minus Bornholm, der havde skattefrihed) opmåle og omregne efter jordens bonitet til tønder hartkorn. Resultatet blev Christian 5.s matrikel af 1688. Forarbejdet dertil – de såkaldte Markbøger – indeholder en række oplysninger om hvilke agre, der var i hver landsby, eller ejerlav, som vi kalder dem i dag, deres størrelse, bonitet og navn. Derudover blev det opregnet hvilke fordele eller ulemper, de enkelte ejerlav havde i forhold til beskatningen. Eksempelvis blev Tistrup og Horne sogne takseret højere end jorden i sig selv kunne berettigede til på grund af den omfattende jdepotteproduktion i sognet.⁶

Heldigvis for bønderne kunne man også anføre, at man burde beskattes lavere på grund af gener pådraget af udefrakommende faktorer. De enkelte ejerlav kunne med andre ord klage over, at de blev overtakseret. I *Ulvetidens* undersøgelsesområde, Ringkøbing-Skjern og Varde kommuner er der fem klagepunkter man ser igen og igen, nemlig sandflugt, vandflod, tørke, "gule urter" og sidst, men ikke mindst, ulve. Af områdets 59 sogne blev der klaget over disse gener i 30 af sognene. Der klagedes normalt blot over én gene, men i seks sogne var der klager over flere gener, nemlig i Tim (2 klagemål), Sønder Borris (2), Henne (3), Lønne (2), Ho (3) og Hodde (2) sogne.

I ni sogne klagedes der i et eller flere ejerlav over sandflugt, nemlig i: Torsted, Hover, Tim, Sønder Borris, Henne, Lønne, Ho, Oksby og Ansager sogne. Denne gene var generelt stor – den ødelagde den dyrkbare jord og gjorde i visse tilfælde områder ubeboelige. En følgevirkning var, at sandet hindrede vandets frastrømning og samtidig forårsagede vandflod, som i Tim, Henne, Lønne og Ho sogne.

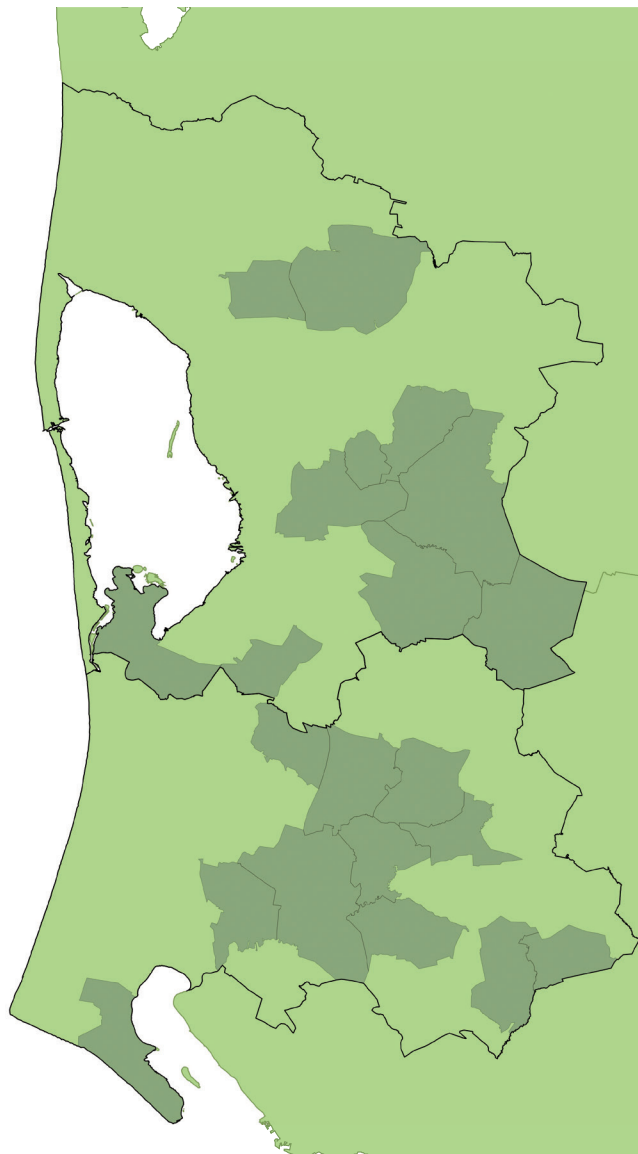
Men ud over disse fire sogne var også yderligere fire sogne: Stauning, Nørre Bork, Hemmet, og Hodde berørte af vandflod af andre årsager, antageligt oversvømmelser forår og efterår. Når man tænker på, hvor tørre somrene kan være i det vestjyske, er det påfaldende, at kun Sønder Lem sogns bønder klagede over, at de led af tørke. En fjerde klagemulighed var de såkaldte "gule urter". Denne betegnelse dækker i virkeligheden over to forskellige planter, nemlig agerkål (*Brassica campestris*) og agersennep (*Sinapis arvensis*).⁷ Disse klagedes der over i blot Egvad og Henne sogne.

Den suverænt største gene, der klagedes over, var ulve. I 19 af områdets sogne indrapporteredes der til Markbogen ulveplager fra et eller flere ejerlav, nemlig: Brejning, Ølstrup, Skjern, Bølling, Sønder Borris, FASTER, Sønder Bork, Sønder Vium, Ådum, Hoven, Janderup, Kvong, Ho, Torstrup, Horne, Hodde, Tistrup og Næsbjerg sogne, samt Varde købstad og landsogn. Markbogen er ret lakonisk med at beskrive klagerne, men deres hyppighed er slående og maner til opsigt. For Kvong sogn er der eksempelvis opregnet syv ejerlav, og de har alle det tilfælles, at de plages af ulve:

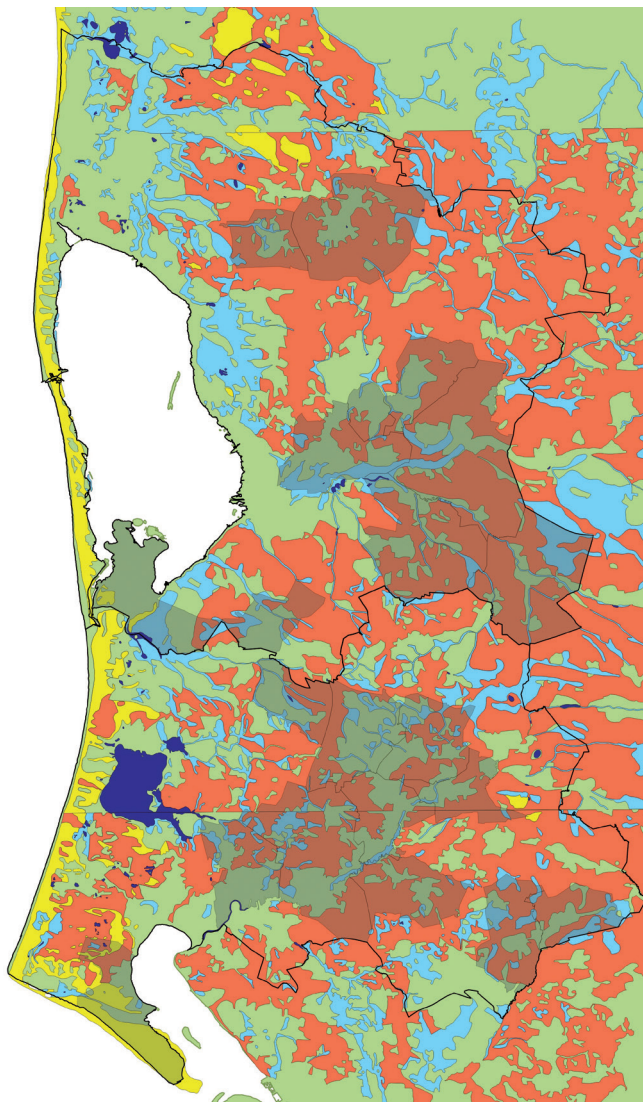
- Kvong by: "Lider Skade paa deris Quæg och Bæster af Ulfue"
- Åsted by: "Lider Skaade af Ulfue"
- Kvorup by: "Lider store Skaade af Ulfe"
- Hallum by: "Lider Skade af Ulfue paa Quæg och Bæster"
- Kammersgård: "Lider stor Skaade af Ulfue"
- Starbæk Mølle: "Lider Skaade af Ulfue"
- Lyne-Husted Gård: "Lider Skaade af Ulfue"

Samtlige sognets ejerlav påstår dermed at være plaget af ulve, og at det nærmere specificeres i Kvong og Hallum ejerlav, at bøndernes dyrehold må stå for.

Til højre ses et kort over hvilke sogne i Ringkøbing-Skjern og Varde kommuner, hvorfra der er opført klager over ulve i Markbogen 1683.

Sogne i Ringkøbing-Skjern og Varde kommuner, hvorfra der er opført klager over ulve i Markbogen 1683.

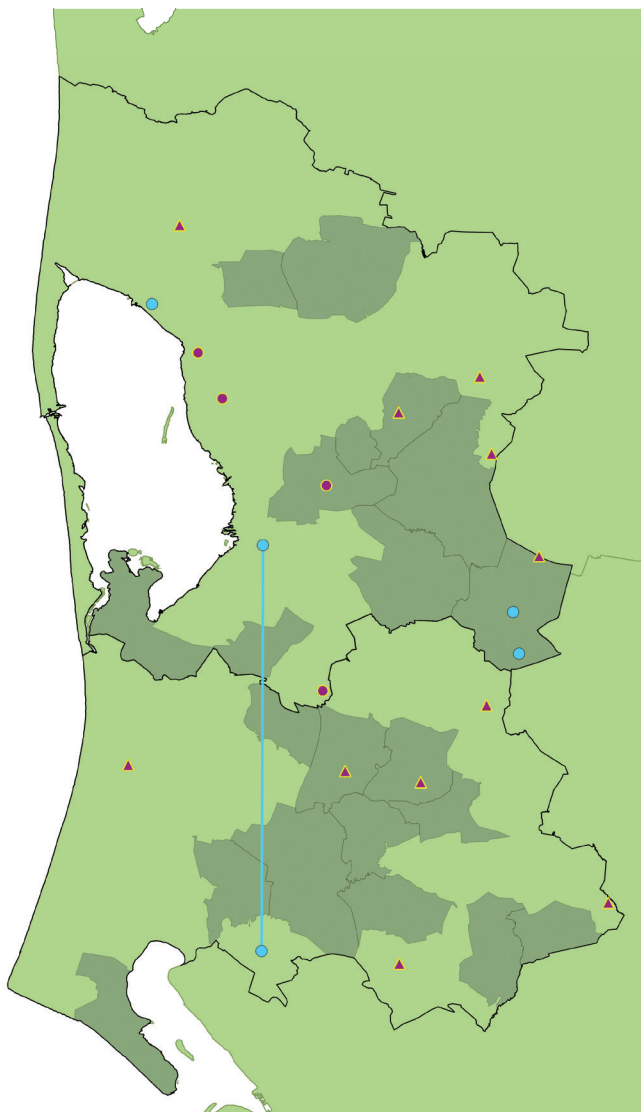
Undersøgelsesområdetets sogne med klager over ulve i Markbogen 1683 lagt oven på landskabssignaturene for Videnskabernes Selskabs kort ca. 1800. De ulveplagede sogne er de mørkere områder. Hede: orange; vådområder: lyseblå (kær, sig og mose) og mørkeblå (søer); agerland: grønt; sandflugt: gul.

over ulve til Markbogen. Her ser man dels, at ganske store områder er omfattet af ulveplager, og dels – og mere interessant – at indrapporteringerne ligger klumpet sammen i bestemte områder: en mindre nordlig udbredelse i Spjaldområdet, et centralt område strækkende sig fra Skjern over Faster, Sønder Boris Ådum og Hoven. Derudover er der et sydligere område fra Kvong i nord via Tistrup og Varde til Næsbjerg i syd. Derudover er der spredte udbredelser i Sønder Bork, Sønder Vium, Fåborg, Agerbæk⁸ og Ho sogne. Disse skal muligvis ses i forbindelse med Varde-Tistrup udbredelsen, da de alle ligger i relativ nærhed hertil. Med lidt god vilje kan man se Agerbæk-udbredelsen som en selvstændig gruppe.

Var der så ulve i de områder? Og var der flere dér end i de andre sogne i Ringkøbing-Skjern og Varde kommuner? Hvis vi sammenligner områder med ulveklager med områder uden på vores ældste, præcise kortværk, Videnskabernes Selskabs kort fra ca. 1800 ser vi, at området er et kludetæppe af indvævet hede (orange), vådområder (lyse- og mørkeblå) og agerland (grønt), med betydelige sandflugtsområder (gult). Områdets karakteristika er dyrkede områder centralt, med overdrev i form af hede og vådområder. Hvis vi ser nærmere på de ulveplagede områder, ser vi, at de generelt har små til mellemstore dyrkede arealer helt eller næsten helt omkranset af hede og i nogen grad vådområder. Områder uden indrapporterede ulveplager har generelt ikke den dyrkede jord omsluttet af hede, og det dyrkede areal er generelt stort. Det kunne således tyde på, at ulvens foretrukne områder var heden i randzonen mod det dyrkede. På heden kunne ulvene være i nogenlunde fred fra mennesker, og, når behovet var der, kunne de fouragere i hederandzonen efter græssende dyr og endda ind på de dyrkede arealer, om det blev nødvendigt.

Var klagerne så reelle? Vi ved selv fra i dag, at en af danskernes yndlingsbeskæftigelser er at undgå at betale mere skat end højst nødvendigt. Og det at klage er jo en af de få gratis fornøjelser man har. Er det også tilfældet her? Det kan naturligvis ikke udelukkes, at der har været

The map displays the administrative boundaries of the Øresund region, the Capital Region, and the Central Denmark Region. The Øresund region is highlighted in orange and includes municipalities like Gentofte, Gladsaxe, Hvidovre, Tårnby, Brøndby, and Lyngby-Taarbæk. The Capital Region is shown in brown and includes the city of Copenhagen and surrounding areas like Østerbro, Nørrebro, and Vesterbro. The Central Denmark Region is shown in yellow and includes areas like Århus and Randers. The map also features the Øresund Sea, the Great Belt, and the Little Belt, along with various islands and smaller municipalities.

Kort over stednavne muligvis indeholdende ordet ulv og sagn om ulve inden for undersøgelsesområdet. De røde cirkler er bebyggelsesnavne på Ulv-, hvorimod de røde trekaner er højnavne på Ulv-. Sagnene repræsenteres af blå cirkler – både faktiske sagn og steder hvor der fortælles sagn om ulve.

Ulv i stednavne

Stednavne er gode kilder til tidligere tiders landskabelige og kulturelle forhold og forestillinger. Et stednavn indeholder næsten altid en beskrivelse af den lokalitet, det henviser til – eller til dets umiddelbare nærområde. Så hvis et stednavn indeholder "ulv", må det betyde, at der har været ulve på det pågældende sted, da navnet blev dannet, eller i det mindste, at man har ment det. Nu skal man være lidt påpasselig med at tage alle stednavne på *Ul(v)*- som vidnesbyrd for, at der har været ulve på et bestemt sted. Dels kan der være tale om et personnavn, *Ulf*, gerne hvis sammensætningen har et genitivs -s, som i *Ul(v)s*-, og dels kan der være tale om en tilpasning af ordet *uld*, her brugt om planten kæruld (*Eriophorum*-familien), til ordet *ulv*. Herudover er det også svært at datere stednavne præcist, så et potentielt ulveindikerende stednavn er muligvis fra en anden tidsperiode og landskabsrealitet end den, der var til stede ved Markbogens optegnelse i 1683. Der er 14 stednavne i alt i undersøgelsesområdet, der muligvis indeholder ordet *ulv*, som med al sandsynlighed ikke indeholder plantebetegnelsen *uld* eller mandsnavnet *Ulf*. Af disse er fire bebyggelsesnavne og 11 er navne på høje.

Men ved at tage stednavne tilsyneladende indeholdende *Ulv*-, får man et interessant billede. Af de fire bebyggelsesnavne på *Ulv*-, der med nogen sandsynlighed kan tilskrives ulve,⁹ findes to i eller i umiddelbar nærhed af de berørte områder (de røde cirkler). Der er tale om stednavnene *Uldbæk* i Lyne sogn og *Ulstoft* ved Skjern. De resterende to stednavne ligger i Velling (*Ulbjerg* og *Ulfkær*) og er helt uden for området. Af undersøgelsesområdets 11 højnavne sammensat med ordet *ulv*, findes derimod otte ud af elleve, dvs. næsten tre ud af fire navne enten i områder med ulveplager eller i umiddelbar nærhed af de berørte områder (røde trekanter). Normalt antager man, at naturnavne – som højnavnene alle er – ikke har nogen særlig høj alder. De ældste antages at gå tilbage til middelalderen, men de fleste anses for at være senere, altså nogenlunde sammenfaldende i tid med Markbogen. Det er påfaldende,

at denne navnetype har så god korrelation med de områder, der påtalte ulveplager, og det kunne tyde på, at netop disse områders bebyggelser var hårdere angrebet end undersøgelsesområdet øvrige ejerlav.

Sagn om ulve

En anden kilde, der kan belyse, hvor man har oplevet ulve, er folkesagn (blå cirkler på figuren til højre). I bogen *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv* af folkemindesamleren Evald Tang Kristensen, er der blot tre sagn om ulve fra området, nemlig to om drabet på den sidste ulv, ét fra Påbøl i Hoven sogn og ét i Alslev Mølledam (strækende sig fra Lønborg til Alslev, repræsenteret ved den blå streg). Desuden omtales et møde med en ulv, som personen overlever, om end omtumlet.¹⁰ Derudover findes der yderligere tre historier om ulve fra området, alle fra Hoven sogn, erindret af tre forskellige personer, men to af historierne udspiller sig uden for området i Sønder Felding og Grene-Billund området.¹¹ Så der har været nogen tradition for ulveoplevelser i undersøgelsesområdet, om end få, men disse ligger alle inden for de ulveplagede områder, eller historien går igennem disse områder. Eneste undtagelse er omtalen af Ringkøbing i sagnet i tillægsbindet, men det kan i princippet være næsten hvor som helst i den nordlige del af undersøgelsesområdet, da stedfæstelsen er "en præstegård der nede ad Ringkjøbing". Så folkeopfattelsen i slutningen af 1800-tallet af, hvor ulve holdt til, og hvor man fortalte om ulve, passer med, hvor der blev klaget over ulve i 1683.

Alt i alt må man sige, at det nok er nogenlunde retvisende at antage, at der, hvor der klagedes over ulve i Markbogen af 1683, var folk også plagede af ulve. Om det så er steder, der vil blive besøgt af ulve også i fremtiden, er umuligt at vide. Det er det højst sandsynligt ikke – ulvens primære levesteder i 1600-tallet, hederne, er for længst forsvundet eller decimeret til uvæsentlighed. Men det er nu heller ikke det, der er meningen med denne undersøgelse

– det er nemlig at undersøge en ellers upåagtet kilde til forekomsten af ulve i 1600-tallet. Og den synes at kunne vise, hvor ulvetiderne var værst i Ringkøbing-Skjern og Varde kommuner: Ved Spjald, Skjern-Hoven, Varde-Tistrup og måske ved Agerbæk.

Peder Gammeltoft kan kontaktes på gammelt@hum.ku.dk

Noter

1. 200-årsdagen for ulvens udryddelse. *Skive Folkeblad* 06.21.2013. <http://skivefolkeblad.dk/article/20130621/LOKALT/130629982>.
2. Ulv spottet i Nordjylland – Er ulven tilbage i Danmark? *DR Nyheder* 16.10.2012 <http://www.dr.dk/nyheder/indland/ulv-spottet-i-nordjylland-er-ulven-tilbage-i-danmark>.
3. Den mulige jyske ulv er fundet død. *Politiken.dk* 19.11.2012. <http://politiken.dk/indland/art5417639/Den-mulige-jyske-ulv-er-fundet-d%C3%B8d>.
4. Naturstyrelsen: *Det var en ulv*. 07.12.2012. <http://naturstyrelsen.dk/nyheder/2012/dec/det-var-en-ulv/>.
5. Danmarks Naturfredningsforening: *Ulv*. <http://www.dn.dk/vi-arbejder-for/dyr/ulv/>. Besøgt 2017-01-08.
6. Mette Guldberg: *Jydepotter fra Varde-egnen. Produktion og handel ca. 1650-1850*. Kerteminde 1999, s. 107; Markbogen 1683, nr. 852 og nr. 855.
7. Jf. "Urt" I, 2.1., Ordbog over det danske sprog, bd. 25, kol. 1499 (se også: <http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=urt>).
8. Agerbæk udskiltes i 1994 fra Fåborg sogn og nævnes derfor ikke som selvstændigt sogn i Markbogen.
9. **Uldbæk**, bebyggelse. Lyne s., N. Horne h. *Danmarks Stednavne* bd. 17, s. 572: "Forleddet er måske subst. uld, sigtende til udlignende, lod-den bevoksning. Men den skriftlige overlevering er ikke entydig, og Veirups optegnelse taler for dyrenavnet ulv"; **Ulstoft**, forsv. gård. Skjern. *Danmarks Stednavne* bd. 17, s. 17: "Forleddet er dyrenavnet ulv eller mandsn. gl'da. Ulf (DgP)"; **Ulbjerg**, gård. Velling s., Hind h. *Danmarks Stednavne* bd. 17, s. 427: "Forleddet er snarest dyrenavnet ulv"; **Ulfkær**, gårde. Velling s., Hind h. *Danmarks Stednavne* bd. 17, s. 427: "Forleddet er vel dyrenavnet ulv".
10. Evald Tang Kristensen: *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, som det er blevet ført i Mands Minde, samt enkelte oplysende Sidespykker fra Øerne*. København/Aarhus 1891/93-1905.

Bind 1, s. 83-84, nr. 314: Der var ulve i gammel tid, og da skulde vogsne folk være hjorder, børn kunde ikke passe på ulvene. I Påbøl havde de jo så mange får, og så skulde et par vogsne mennesker gå og passe dem. Om morgenen de drev ud, havde de et krumt horn at blæse i, og så kom folk med deres får, og nu tog hjorderne til mark med dem. De passede dem jo så godt de kunde, men det er nu ikke så lige en sag med sådanne store hjorder, de kan hitte på så meget. Så var de komne i tanker om at slagte et lam, som de vilde have stegt der ude i marken. Så blæste de i deres horn

"Vil du ta' ild, så vil a ta' salt,
og så vil vi mødes ved Påbøl holt
den lille lam at stege."

Der holdt de jo så måltid med god lille lam. Men den sidste ulv, der er set her i omegnen, var da lige godt oppe på Påbøl hede. Så kom der en skytte fra Nørholm, og han var ridende og vilde til Jullingsholm. Da ser han en ulv, te der sidder henne ved en skjel-knot, og så smider han hans tøj, hvad han havde og kunde undvære, og så rider han så stærkt, som hesten kunde strække, for at ville have hentet den ind. Men han nåede det ikke, den kom ind i Påbøl krat, og der undslap den. Den gang han havde den tur gjort, da havde hans hest ikke uden én sko, den havde ellers fire. Da sagde han: "Ja, havde jeg haft min enøjed' mær, så skulde jeg nok have langet den." Han havde nemlig en ridehest til, der var nok så skrap. Den ulv blev altså ikke skudt, og vi hørte ikke til den siden. Ulvene havde jo meget deres ophold der i Påbøl krat.

Bind 1, s. 95, nr. 360: Den gamle Peder Svas, en skytte på Lønborggård, var med til at skyde de to sidste ulve her på egnen. De blev ved at forfølge dem fra Lønborg og tog dem i Alslev mølledam.

Tillægsbind 1, s. 130, nr. 1322: En fattig kone, der gik omkring og bad om almisser, kom i mørkningen til en præstegård der nede ad Ringkjøbing. Da hun så gik derfra, kom der en ulv efter hende, og så satte hun sig ned, så snart hun så den, slog sit skjørt over hovedet og befalede sig Gud i vold. Den kom og snusede til hende, og så lettede den det ene ben, som hunde gjør, og gav hende en salut, hvorpå den gik sin vej igjen. Hun var bleven så angst og elendig over det møde, te hun kunde ikke finde hjem, men måtte gå tilbage til præstegården og blive der om natten.

11. Tang Kristensen

Bind 1, s. 86-7, nr. 325: Min moder fortalte, at i hendes hjordetid – og hun blev 93 år – da var der en ulv kravlet op om natten på et fårehus ude i heden, te fårene stod i om natten, og der var den falden igjennem og stod inde ved dem om morgenen. De troede jo, den havde gjort fårene fortræd, men det havde den alligevel ikke, den var jo ræd. Dette her tildrog sig i Felding sogn. *Jens Jakobsen Gammelager, Hoven.*

Bind 1, s. 100, nr. 336: I Grene kunde ulvene om aftenen komme ned til åen og tude, te det var grovt. I en gård, der kaldes Billund, havde de et føløg, der sloges med en ulv en hel nat. Det var så fortumlet om morgenen, at sveden drap ned ad hende. Men hun frelste dog føllet. *Søren Vistisen, Hoven.*

Bind 1, s. 33-4, nr. 380: Ulvene havde fornærmet en gammel kone og taget noget fra hende, og så blev hun så vred, at hun drev dem ud af landet. *Ane Kirstine Kristensdatter, Hoven.*

